

УДК 903.26

Дідух Леся

старший науковий співробітник
науково-дослідного експозиційного відділу
“Найдавніша та середньовічна історія України”,
Національний музей історії України
(Київ, Україна)

Didukh Lesya

Senior research fellow,
Department ‘Ancient and medieval history of Ukraine’,
National Museum of Ukrainian History
(Kyiv, Ukraine)

ПРО ОДИН ВИД ДАВНЬОРУСЬКИХ АМУЛЕТІВ БОГОРОДИЧНОГО ТИПУ В ЗІБРАННІ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ON ONE KIND OF OLD RUS AMULETS OF THE THEOTOKOS TYPE FROM THE COLLECTION OF THE NATIONAL MUSEUM OF UKRAINIAN HISTORY

Анотація

З кін. X ст. християнство стало офіційною релігією Русі, проте язичництво в народі трималося ще впродовж століть. Одним із доказів цього є язичницька символіка на багатьох прикрасах X–XIII ст., зокрема на амулетах-змійовиках – круглих двосторонніх медальйонах, що поєднують на своїх сторонах християнські зображення і язичницьку змієподібну істоту. Такі вироби є свідченням складного переходу від язичницької до християнської релігії та прикладом їх взаємодії. Запозичені з Візантії, ці амулети на Русі з часом пристосувалися під запити місцевого населення, налагодилося їх виробництво. Найбільш популярними були змійовики із зображенням Богородиці з немовлям (тип “Замилування”), що з’явилися у XII ст. і побутували до XVI ст., ставши предметами особистого благочестя.

Ключові слова: змійовик, амулет, Богородиця “Замилування”, колекція Ханенків.

Summary

Since the end of the 10th century Christianity became the official religion of Old Rus, but paganism lasted for centuries among people. One of the proofs of this is pagan symbolism on many decorations of the 10th – 13th centuries. A vivid example of this are bilateral medallion-amulet, combining Christian images and pagan – ‘snake creatures’ – on its sides. Such products are indicators of the complex transition from the pagan to the Christian religion and an example of their interaction. Introduced to Rus’ from Byzantium, these Christian amulets eventually adapted to the needs of the local population. The medallion-amulets with the image of the Virgin with the Child on their hands were the most popular. They appeared in the 12th century and existed until the 16th century, becoming the objects of personal piety.

Keywords: medallion-amulet, Theotokos, Virgin of Tenderness, collection of Khanenko family.

Назва “змійовик” у археологічній літературі застосовується до нагрудних іконок-амулетів із зображенням на лицьовому боці християнських символів – Богоматері, Розп’яття, Хрещення, Архангела Михаїла, святих, а на звороті – міфічної істоти – горгони Медузи. Національний музей історії України володіє чималою і цікавою колекцією давньоруських амулетів-змійовиків, представлених різними типами іконографії християнських та змієподібних зображень. Їх кращі зразки експонуються в розділі “Східні слов’яни. Давньоруська держава Русь”.

Серед цих експонатів – два змійовики Богородичного типу: круглий і кіотчастий, що походять із зібрання відомих київських колекціонерів, меценатів Богдана і Варвари Ханенків. Вони на поч. XX ст. були подаровані музею і в 1907 р. записані до інвентарної книги його археологічного відділу. Обидва змійовики опубліковані в каталозі колекції Ханенків “Древности русские. Кресты и образки” (1900). Точний час і обставини їх виявлення невідомі.

Змійовик бронзовий круглої форми, з масивним гранчастим вушком для підвішування, діаметром

70 мм (НМІУ, інв. № В 4 625 / 759) (Рис. 1). Відлитої у двосторонній формі, зображення рельєфні. На лицьовому боці в центрі – погрудне зображення Богородиці з немовлям на правиці. Права рука Христа простягнута до лівого плеча Богоматері, його ноги оголені до колін. Обличчя матері й немовляти притулені одне до одного. Зображення обрамлене широким бортиком. По зовнішньому полю зроблено круговий грецький напис “ΘΕΟΤΩΚΕ ΣΚΕΠΕ ΚΕ ΒΟΗΘΗ ΤΩΝ ΕΧΩΝΤΑ ΣΕ ΑΜΝ”. На зворотному боці міститься зображення жіночої голови, від якої розходяться та переплітаються між собою 12 змій. По краю виробу нанесено круговий грецький напис “ΑΓΙΟΣ ΑΓΙΟΣ ΑΓΙΟΣ ΚΣ ΣΑΒΑΟΘ Ο ΠΛΗΡΗΣ ΧΡΑΝΟΣ”. Місце знахідки змійовика невідоме³.

Другий змійовик відрізняється від усіх відомих екземплярів. Він – кіотчастої форми і є середньою стулкою бронзового складня із прямими нижніми кутами та плічками, півкруглою аркою у верхній частині й вушком для підвішування (НМІУ, інв. № В 3 488 / 600) (Рис. 2). На кутах нижньої частини виробу – уступи з отворами для кріплення бічних стулок (відсутні). Розмір змійовика – 68×51 мм. На лицьовому боці міститься рельєфне погрудне зображення Богоматері з немовлям на правиці. Права рука Христа простягнута до лівого плеча Богородиці, ноги оголені до колін. Обличчя матері й сина притулені одне до одного. Обабіч фігур нанесені написи: *Μρ. Ου. ι Ισ. Χσ.* Німби та краї мафорія Богородиці прикрашені рельєфним орнаментом із псевдозерні. Ідентичний орнамент прикрашає рамку іконки й вушко для підвішування. На звороті виробу у прикрашеному обідком із псевдозерні медальйоні вміщено зображення людської голови, від якої розходяться 12 пар перехрещених змій, голови яких повернуті в різні боки. Внизу горизонтальними рядками нанесено кириличний напис, що майже не читається. Цей виріб походить із с. Сахнівка Канівського пов. Київської губ.¹ (нині – Канівський р-н Черкаської обл.).

Рис. 1

Рис. 2

Незвичне поєднання зображень на чільному та зворотньому боках амулетів-змійовиків та їх загадковий характер свого часу спричинили гострі дискусії в науковій літературі: жоден археологічний предмет не викликав стільки суперечок. Початок їм поклала знахідка, в 1821 р. виявлена в лісах поблизу Чернігова – т. зв. “Чернігівська гривна”, що нині зберігається в Державному Ермітажі (РФ). Вважається, що цей золотий змійовик, прикрашений високохудожніми зображеннями, міг належати Володимирі Мономаху. Популярність знахідки спричинила справжнє полювання любителів старожитностей за цими предметами. Виявлені у XIX ст. змійовики потрапляли насамперед до великих приватних колекцій, зокрема Д. Прозоровського, І. Толстого, О. Уварова, М. Погодіна. Не стало винятком і подружжя Ханенків. Більшість зібраних у XIX ст. екземплярів не атрибутовані, іноді вказується лише приблизне місце їх знахідки. Гонитва за рідкісними і незрозумілими речами підштовхнула до створення відлитої за старими взірцями підробок, які потрапляли до великих музейних зібрань, ще більше ускладнюючи наукову атрибуцію таких знахідок. Завдяки зусиллям вчених XIX ст., насамперед Г. Дестуніса, І. Толстого² та М. Соколова, з’ясувалося побутове призначення змійовиків, зміст зображень та написів на них. У 1926 р. О. Орлов опублікував зібрання змійовиків Державного історичного музею в Москві та вперше розробив їх класифікацію за типом зміїної композиції. В радянській літературі, особливо в 1960-1980-ті рр., з’явилося чимало праць, в яких порушувалося питання вивчення змійовиків. Особливу зацікавленість дослідників викликало зображення на звороті амулета – голова в оточенні змій. Християнські ж зображення не

1 Рукописний каталог міського музею старожитностей та мистецтв // Археологічний відділ НМІУ. – К., 1904. – Т. I. – С. 365–367.

2 Ханенко Б. и В. Древности русские. Кресты и образки. – К., 1900. – Вып. I. – Табл. XXIX, 326; Табл. XXX, 333.

викликали ажіотажу та у більшості робіт, присвячених змійовикам, мали оглядовий характер. Лише в 1991 р. з'явилася праця Т. Ніколаєвої, де було опубліковано більшість відомих змійовиків давньоруського часу, в основу типології яких автор поклала лицьовий бік із християнськими зображеннями. На думку Т. Ніколаєвої, вирішальне значення для атрибуції і датування змійовиків мають зображення саме на лицьовому боці, якому, як правило, відповідає певна зміїна композиція.

В археологічній літературі змійовик розглядається як амулет. Вперше думку про те, що "...змійовики є нічим іншим, як охоронними наузами, амулетами", висловив київський митрополит Євгеній Болховітін, який знався на народних віруваннях і звичаях. Але від чого вони мали захищати? На це питання наприкін. XIX ст. відповів професор М. Соколов, використавши значний апокрифічний матеріал; він висловив думку, що означені медальйони використовувалися як амулети від хвороб³. Назва змійовик – умовна, оскільки на одному боці зображено композицію, названу "зміїним гніздом", стосовно походження і значення якої існують різні думки. Поширеним є тлумачення цього зображення як уособлення зла, протидіяти якому повинні були змійовики. При цьому одні дослідники трактували зображення як апокаліптичне, другі вказували на негативну сутність зміїного образу, беручи до уваги лише його язичницький мотив. Згодом з'явилося чимало робіт, у яких язичницький зміїний образ, навпаки, трактувався як оберіг-апотропей⁴. Походження цих виробів досі остаточно не з'ясоване. Існує думка, що прототипом змійовиків були античні амулети від хвороб, які містили зображення голови горгони Медузи. Найбільш ранні екземпляри змійовиків – малоазійського походження, без християнських зображень, містили з одного боку образ голови зі зміями, а на звороті – "hystera"-формулу – заклинання проти хвороби⁵. Приблизно в X ст. ці амулети з'явилися у Візантії, де на одному з їх боків почали зображати образ святого⁶. На межі X–XI ст. виник новий вид змійовиків, що став основою для всіх майбутніх виробів: круглі металеві амулети із класичним християнським сюжетом і молитвою – з одного боку, та зміїним гніздом та "hystera"-формулою – з другого⁷. Таким чином, християнство запозичило популярний сюжет і пристосувало його до потреб церкви, згідно з ученням якої християнство здобувало перемогу над змієподібними істотами, що символізували язичництво та наділялися негативними рисами⁸.

На жаль, про візантійські змійовики відомо небагато: складається враження, що такі амулети на Русі були популярнішими, ніж у Візантії. З'явившись у давньоруській культурі в XI ст., вони побутували до XVI ст. Перші змійовики були візантійськими за походженням, із грецькими написами, їхнє місцеве виробництво налагодилося вже із сер. XI ст. та поширилося протягом XII–XIII ст. Найбільш розповсюдженими в Русі були змійовики із зображенням Богородиці з немовлям на правиці ("Замилування"). Цей іконографічний сюжет на Русі поширився на поч. XII ст., коли з Константинополя до Києва була привезена ікона Богородиці, відома як Вишгородська, або Володимирська, Богоматір. Змійовики із такою іконографією з'явилися у XII ст. і побутували до XV ст. включно⁹. Іконографія Богородиці на круглому змійовику із зібрання НМІУ належить до класичного варіанту цього сюжету: дитина ніжно притуляється до матері і простягає руку до її плеча, а матір дивиться на немовля і посміхається. Грецький напис навколо зображення перекладається так: "Богородиця, охороняй і допоможи тому, хто має тебе. Амінь". Особливістю змійовиків Богородичного типу є відсутність "hystera"-формули навколо зміїної композиції, замість якої нанесено грецький текст трисвятої молитви: "Свят, свят, свят Господь Саваоф; наповнені небо і земля слави твоєї". Ця формула – невід'ємна складова амулетів-змійовиків, розташована зазвичай на лицьовому боці навколо християнського ізводу. Наявність грецьких написів свідчить про візантійські прототипи, тоді як іконографія зміїної композиції вказує на їхнє місцеве виробництво. На давньоруських виробках популярним стає зображення змії із плавними вигинами тіл, що утворюють петлі, в центрі композиції – жіноча голова (згідно класифікації О. Орлова, тип 1 – "потужний")¹⁰. Цей зміїний образ з'являється на давньоруських змійовиках із XI ст. та асоціюється з образом змієної богині, культ якої був здавна

3 Там же. – Табл. XXIX, № 326.

4 Ханенко Б. и Н. Указ. соч. – К., 1900. – Вып. II. – Табл. XXX, № 333.

5 Дестунис Г. Разбор спорной греческой надписи, изображенной на осьми памятниках // Известия Императорского Русского Археологического Общества. – СПб., 1884. – Т. X. – С. 1–21.

6 Толстой И. О русских амулетах, называемых змеевиками // Записки Российского археологического общества. – СПб., 1887. – Т. II. – № 21. – С. 363–413.

7 Соколов М. Апокрифический материал для объяснения амулетов, называемых "змеевиками" // Журнал Министерства народного просвещения. – СПб., 1889. – Вып. II. – С. 340–368.

8 Орлов А. Амулеты-змеевики Исторического музея // Отчет ГИМ за 1916–1925 гг. – М., 1926. – С. 2–41.

9 Николаева Т., Чернецов А. Древнерусские амулеты-змеевики. – М., 1991. – С. 30.

10 Там же. – С. 12–13.

відомий у Північному Причорномор'ї. Змієнога богиня вважалася праматір'ю скіфів-кочівників і була символом землі¹¹. Під впливом причорноморських міфів у населення Середнього Придніпров'я в VI-VII ст. поширилися уявлення про жіночу богиню, супутниками якої були птахи та змії¹². Наприклад, на придніпровських фібулах VI-VII ст. зображувалася жіноча фігура в оточенні змії. Їх, звичайно, не можна пов'язувати з давньоруськими змійовиками, але ці фібули допомагають зрозуміти, що візантійські амулети на Русі істотно переосмислилися на ґрунті давніх хтонічних уявлень і зазнали ймовірного впливу північно-причорноморських міфологічних прообразів¹³. Запозичені з іншої країни, амулети коригувалися згідно з місцевими традиціями та набували зрозумілих і популярних для населення образів. На давньоруських змійовиках жіноча голова в центрі зміїної композиції не має страхітливого вигляду. Це вказує на те, що її образ мав не так демонічний, як реліктово-захисний характер. Змійовики із зображенням Богородиці "Замилування" із схожими іконографічними схемами лицьової та зворотної сторін є найчисельнішими, датуються вони переважно XII-XIII ст.¹⁴.

Ймовірно, церква не стояла на заваді поширенню цих амулетів і не забороняла їх носити. Це можна пояснити тим, що, знаючи про подвійне значення амулетів-змійовиків, служителі церкви, зазираючи у майбутнє, просто привчали людей до носіння предметів із християнською символікою і віри в них. Церковний вплив на народну свідомість сприяв тому, що у XIII ст. з'явився новий вид змійовиків – "кіотчасті"¹⁵. Християнський ізвод на них займає весь кіотний простір, зовні нагадуючи іконку-складень. На амулет-змійовик вказує лише зображення "зміїного гнізда" на звороті, розміщене в центрі медальйона у верхній півкруглій частині кіота. Зміїні тіла не звиваються у петлі, як на класичних змійовиках-медальйонах, а дугоподібно вигинаються та схрещуються у верхній частині. Цей тип зміїного зображення, згідно із класифікацією О. Орлова, називається "серпоподібний перехрещений"¹⁶ і є характерним для такого типу виробів. Зазвичай під медальйоном розміщували написи або зображення Св. Федора Тірона, який пронизує списом змія, чи Св. Микити, що побиває біса. В кириличному написі на змійовику із зібрання НМІУ розбірливими є два нижні рядки із проханням про зцілення "«Бич яростнейший и» целитель всем болящим Христос бог наш"¹⁷.

У колекції Ханенків був ще один аналогічний змійовик-складень, проте його місцезнаходження невідоме¹⁸. Найближчим аналогом змійовика із зібрання Ханенків є змійовик XIII ст., знайдений М. Каргером у Ізяславлі¹⁹, що зберігається в Державному Ермітажі (РФ). Схожі змійовики з колекцій О. Уварова і Д. Прозоровського нині теж зберігаються в Державному Російському музеї (Санкт-Петербург, РФ).

Поява слов'янських написів на амулетах свідчить про слов'янізацію цих виробів, пристосування їх до потреб населення. Водночас поява кіотчастих зразків свідчить про втрату магічного змісту цих амулетів, його розчинення в церковній та народній фольклорній традиціях. Звичні на змійовиках християнські образи на кіотчастих взірцях стали доповнюватися сюжетами із народних апокрифів, а "зміїне гніздо" перетворилося на орнаментальне зображення дванадцятиголового змія – персонажа місцевого фольклору.

Таким чином, змійовики – своєрідні пережитки язичництва – вочевидь, були легітимізовані та сприймалися як предмети особистого благочестя, альтернативні хрестам та церковним образкам. Найкраще це демонструють змійовики Богородичного типу, на християнську, благочестиву роль яких вказує присутність текстів лише християнських молитов, перетворення їх на іконки і те, що багато таких предметів були знайдені в ризницях соборів та монастирів²⁰. Ці амулети входять у простір церковної культури, де продовжують

11 Соколов М. Новый материал для объяснения амулетов, называемых "змеевиками" // Древности. Труды славянской комиссии и Императорского Московского Археологического Общества. – М., 1895. – Т. 1. – С. 159.

12 Толстой И. Указ. соч. – С. 372–374.

13 Соколов М. Новый материал для объяснения амулетов, называемых "змеевиками"... – С. 134–202.

14 Вагнер Г. О змеевидной композиции на древнерусских амулетах-змеевиках // Краткие сообщения Института археологии. – М., 1961. – Вып. 85. – С. 26–30.; Велецкая Н. О генезисе древнерусских "змеевиков" // Древности славян и Руси. – М., 1988. – С. 206–210.

15 Велецкая Н. Указ соч. – С. 206–210.

16 Перседов И. Об амулетах-змеевиках и их связи с нательными крестами и иными предметами церковной культуры // Византия в контексте мировой истории. Мат-лы науч. конф., посвященной памяти А. В. Банк. – СПб., 2004. – С. 109; Everyday life in Byzantium. – Athens, 2002. – С. 487–488, № 664.

17 Перседов И. Указ. соч. – С. 109.

18 Там же. – С. 110.

19 Дідух Л. Амулети-змійовики як показник християнсько-язичницького двовір'я на Русі (за матеріалами НМІУ) // Археологічні зошити з Пересопниці: 36. статей учасників III наук. археологіч. симпозіуму "Літописні міста давньоруської держави". – Пересопниця, 2015. – Вип. III. – С. 32.

20 Николаева Т., Чернецов А. Указ соч. – С. 30

побутувати до XVI ст. Нерідко згодом вони ставали копіями більш ранніх зразків, що свідчить про те, що цей вид амулетів цінувався досить високо.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вагнер Г. К. О змеевидной композиции на древнерусских амулетах-змеевиках // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института археологии. – Москва-Ленинград: Издательство АН СССР, 1961. – Вып. 85. – С. 26–30.
2. Велецкая Н. Н. О генезисе древнерусских “змеевиков” // Древности славян и Руси. – Москва: Наука, 1988. – С. 206–210.
3. Дестунис Г. С. Разбор спорной греческой надписи, изображенной на осьми памятниках // Известия Императорского Русского Археологического Общества. – Санкт-Петербург, 1884. – Т. X. – С. 1–21.
4. Дідух Леся. Амулети-зміювики як показник християнсько-язичницького двовір'я на Русі (за матеріалами НМІУ) // Археологічні зошити з Пересопниці / Укладач М. В. Федоришин // Збірник статей учасників III наукового археологічного симпозиуму “Літописні міста давньоруської держави”. 2–3 жовтня 2015 року. Вип. III. – Пересопниця: О. Зень, 2015. – С. 25–32.
5. Михайлова Р. Д. Про змієногу богиню та один тип змієвидної композиції // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. зб. наук. праць / НАН України, Ін-т археології. – Київ-Львів: “РАС”, 1997. – С. 256–261.
6. Николаева Т. В., Чернецов А. В. Древнерусские амулеты-змеевики / Институт археологии Академии Наук СССР. – Москва: Наука, 1991. – 127 с.
7. Орлов А. С. Амулеты-змеевики Исторического музея // Отчет ГИМ за 1916–1925 гг. – Москва, 1926. – С. 2–41.
8. Перседов И. Об амулетах-змеевиках и их связи с нательными крестами и иными предметами церковной культуры // Византия в контексте мировой истории. Материалы научной конференции, посвященной памяти А. В. Банк. – Санкт-Петербург: Изд-во Гос. Эрмитажа, 2004. – С. 108–121.
9. Каталог Київського міського музею старожитностей та мистецтв. Рукопис. – Київ, 1904. – Т. I // НМІУ, фонди.
10. Соколов М. И. Апокрифический материал для объяснения амулетов, называемых “змеевиками” // Журнал Министерства народного просвещения. – Санкт-Петербург, 1889. – Вып. CCLXIII (263). – Отд. 2. – С. 339–368.
11. Соколов М. И. Новый материал для объяснения амулетов, называемых “змеевиками” // Древности. Труды Славянской комиссии при Императорском Московском Археологическом Обществе / Под ред. М. Н. Сперанского. – Москва, 1895. – Т. 1. – С. 134–202.
12. Толстой И. И. О русских амулетах, называемых змеевиками // Записки Российского археологического общества. – Санкт-Петербург, 1887. – Т. II. – № 21. – С. 363–413.
13. Древности русские. Кресты и образки. Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко: в 2 вып. Вып. II. – Киев: Фототипия и Типография С. В. Кульженко, 1900. – 25 с.
14. Everyday life in Byzantium [Catalog for an exhibition entitled “Byzantine Hours: Works and Days in Byzantium”] / edited by Demetra Papanikola-Bakirtzi. – Athens: Hellenic Ministry of Culture, Directorate of Byzantine and Post-Byzantine Monuments, Museum of Byzantine Culture, 2002. – 599 с.

REFERENCES

1. Vahner H. K. O zmeevydnoi kompozytsyy na drevnerusskykh amuletakh-zmeevykhakh // Kratkiye soobshcheniya o dokladakh y polevykh yssledovaniyakh Ynstituta arkheolohyy. – Moskva-Lenynhrad: Yzdatelstvo AN SSSR, 1961. – Vyp. 85. – S. 26–30.
2. Veletskaia N. N. O henezyse drevnerusskykh “zmeevykov” // Drevnosty slavian y Rusy. – Moskva: Nauka, 1988. – S. 206–210.
3. Destunys H. S. Razbor spornoj hrecheskoi nadpysy, yzobrazhennoi na osmy pamiatnykakh // Yzvestyia Ymperatorskoho Russkoho Arkheolohycheskoho Obshchestva. – Sankt-Peterburh, 1884. – T. X. – S. 1–21.
4. Didukh Lesia. Amulety-zmiiovyky yak pokaznyk khrystyiansko-yazychnytskoho dvoviria na Rusi (za materialamy NMIU) // Arkheolohichni zoshyty z Peresopnytsi / Ukladach M. V. Fedoryshyn // Zbirnyk statei uchasnykiv III naukovooho arkheolohichnoho sympoziumu “Litopysni mista davnoruskoi derzhavy”. 2–3 zhovtnia 2015 roku. Vyp. III. – Peresopnytsia: O. Zen, 2015. – S. 25–32.

5. *Mykhailova R. D.* Pro zmiienohu bohyniu ta odyń typ zmiievdydnoi kompozytsii // Problemy pokhodzhennia ta istorychnoho rozvytku sloviań. zb. nauk. prats / NAN Ukrainy, In-t arkheolohii. – Kyiv–Lviv: “RAS”, 1997. – S. 256–261.

6. *Nykolaeva T. V., Chernetsov A. V.* Drevnerusskye amulety-zmeevyky / Ynstytut arkheolohyy Akademyy Nauk SSSR. – Moskva: Nauka, 1991. – 127 s.

7. *Orlov A. S.* Amulety-zmeevyky Ystorycheskoho muzeia // Otchet HYM za 1916–1925 hh. – Moskva, 1926. – S. 2–41.

8. *Persedov Y.* Ob amuletakh-zmeevykakh y ykh sviazy s natelnymy krestamy y ynymy predmetamy tserkovnoi kultury // Vyzantyya v kontekste myrovoi ystoryy. Materyaly nauchnoi konferentsyy, posviashchennoi pamiaty A. V. Bank. – Sankt-Peterburh: Yzd-vo Hos. Ermytazha, 2004. – S. 108–121.

9. Kataloh Kyivskoho miskoho muzeiu starozhytnosti ta mystetstv. Rukopys. – Kyiv, 1904. – T. I // NMIU, fondy.

10. *Sokolov M. Y.* Apokryfycheskyi materyal dlia obiasnenyia amuletov, nazyvaemykh “zmeevykamy” // Zhurnal Mynysterstva narodnoho prosveshchenyia. – Sankt-Peterburh, 1889. – Vyp. CCLXIII (263). – Otd. 2. – S. 339–368.

11. *Sokolov M. Y.* Novyi materyal dlia obiasnenyia amuletov, nazyvaemykh “zmeevykamy” // Drevnosty. Trudy Slavianskoi komysyy pry Ymperatorskom Moskovskom Arkheolohycheskom Obshchestve / Pod red. M. N. Speranskoho. – Moskva, 1895. – T. 1. – S. 134–202.

12. *Tolstoi Y. Y.* O russkykh amuletakh, nazyvaemykh zmeevykamy // Zapysky Rosyiskoho arkheolohycheskoho obshchestva. – Sankt-Peterburh, 1887. – T. II. – № 21. – S. 363–413.

13. Drevnosty russkye. Kresty y obrazky. Sobranie B. Y. y V. N. Khanenko: v 2 vyp. Vyp. II. – Kyev: Fototypyia y Typohrafiia S. V. Kulzhenko, 1900. – 25 s.

14. Everyday life in Vyzantium [Catalog for an exhibition entitled “Byzantine Hours: Works and Days in Byzantium”] / edited by Demetra Papanikola-Bakirtzi. – Athens: Hellenic Ministry of Culture, Directorate of Byzantine and Post-Byzantine Monuments, Museum of Byzantine Culture, 2002. – 599 s.